

■ Mehman HƏSƏN

Yer üzündə sivilizasiyanın inkişafının son bir əsrdə gəldiyi nöqtə bu dövrdə qədərki milyon illər boyu keçirdiyi yoldan kəskin fərqlənmişdir. Həttə bu istiqamətdə cüzi irəliləyiş, addım belə prosesin bətrindəki bu kəskinliyi artıraraq qabartmış və nəticədə yeni meydana gəlmiş nəsnələr köhnəni, əski anlayışları "udmaqla" özlərini hər şeyi izah və şərh edən universal kateqoriya kimi qələmə vermişdir. Prosesin mahiyyətində ələ bir xassə var ki, sanki bəşəriyyət milyon illər boyu tərkində bu sıçrayışı hazırlamış və sadəcə onun üçün var olmuşdur. Məlumdur ki, elmi kəşflərin nəticəsində yaranan inkişaf zaman-zaman bir sıra təbəddülatlara da səbəb olmuşdur. Bir çox məqamlarda insan zəkası sayəsində əldə edilən nəticələr onun özünə qarşı çevrilmişdir. Bu da təbii, çünki hər bir hadisədə olduğu kimi, zəka və intellektin də fəaliyyət göstərdiyi sferada za-

dəyişikliklərin hədəfə alınması məhz onun adıyla bağlıdır. Dünyada bütün sahələrdə, o cümlədən, humanitar düşüncədə vəziyyət ələ bir şəkil almışdı ki, insan zəkasının gücüylə yaradılan nailiyyətlər saf-çürük edilməli, diferensiasiya aparılmalıydı. XIX əsrin sonlarında ard-ardə edilən kəşflər yenilik hissinə gücləndirmiş, ənənəni təftiş etmək meylləri artmışdır.

XX əsrə dünya ədəbiyyatı dövrün özü kimi kəşməkeşli, dəyişən və zəngindir. Bu dövrdə yaranmış ədəbiyyat materialının konturlarını cizmaq, hər hansı şəkildə vahid çərçivəyə salıb beyin süzgecindən keçirib təhlilə cəlb etmək o qədər də asan deyil. Eyni zamanda bu çətinlik dövrün ədəbi prosesinə də sirayət etmişdir. XX əsrin ədəbiyyatında izmlərin çərçivəsindən kənara çıxan, özünəməxsus ada təşkil edən bədii əsərlər yaranmışdır. Məsələn, E.Hemenqueyin nəsr təhkiyəsi modernist təhkiyənin sərhədlərindən müstəqil, özünəməxsus bir üslub idi.

XX əsr dünya nəsrinin faktına çevrilmək, kiçik xalqın taleyinin fonunda bəşəriyyətin arzularını, gələcəyini sintretik şəkildə uğurla birləşdirən yazıçılardan biri Çingiz Aytmatov oldu. Aytmatov dünyanın 170-dən çox dilinə tərcümə olunan, 160-dan ölkəsində çap olunan əzəsaylı dünya yazıçılarından biridir. Yazıçının təkca "Camile" əsəri dünyanın 160-dan çox dilində

sın. Baxmayaraq ki, yazıçının digər roman və povestlərinin də kifayət qədər uğurlu taleyi olmuşdur. Folkner müasiri Hemenqueyin "Qoca və dəniz" povesti ilə ömür boyu arzuladığı Tanrısını tapdığını yazırdı. "Buna qədər Hemenqueyin qəhrəmanları vakuuma hərəkət edirdilər, onların keçmiş yox idi. Lakin qəflidən - "Qoca və dəniz"də Hemenquey Tanrını tapdı". Santiaqo Hemenqueyin yaradıcı axtarışlarının məntiqli və mükəmməl yekunu idi. Eyni paraleli müəyyən mənada "Gün var əsrə bərabər" romanı ilə də aparmaq mümkündür. Yedigei Aytmatovun içindəki enerjinin ən zirvə nöqtəsində ifadəsi idi, dolayısı ilə onun Tanrını tapması idi. Akademik İsa Həbibbəyli roman haqqında "Böyük ədəbiyyat heykəli" məqaləsində yazır: "Çingiz Aytmatovun "Əsrə bərabər gün" əsəri ideyası və bədii-sənətkarlığı xüsusiyyətləri etibarilə XX əsrin ən möhtəşəm epopeyasıdır. "Əsrə bərabər gün" romanı dünyanın ədəbiyyatının son bir əsrlik dövrünün möhtəşəm yekunu, yenidən özünüdərkə qayıtmağa can atan müasir epoxanın ədəbiyyatının start nöqtəsidir"

Yazıçının həyatından qırmızı xətlə keçən məqamlar, yaşadığı həyat, düşündüyü mətləblər romana səpələnib. Aytmatovun taleyini, yaşadıklarını bilən bilir ki, əsərin hər qətrəsində onun özü var. Yazı-

rəmanlarının təmsalında göstərir. Yedigei Boranlı stansiyasında fəhlə işləsə də o, bir günün bir əsri düşünə biləcək qədər zəngin düşüncəyə malikdir. Yedigein yaddaş zənciri Nayman anadan Qazanqapa, Boranlıdan kosmosa qədər uzanır. Akademik İsa Həbibbəyli Boranlı Yedigei haqqında yazır: "Boranlı Yedigei dünya ədəbiyyatında bənzəri olmayan, bütöv bir epoxanı, nəhayət, mənsub olduğu xalqın və məmləkətin taleyini ümumiləşmiş şəkildə əks etdirən nadir bədii obrazdır".

Yazıçı Yedigei vasitəsilə zəhmətkeş, işgüzar insanın obrazını yaradır. O bir mühəndis, alim və ya başqa bir sənətin adamı ola bilər. Yedigei təkca sənətinə görə zəhmətkeş deyil. Yazıçı qəhrəmanı haqqında qeydlərində yazır ki, insanın şəxsiyyəti çevrilməsi onun gərgin əmayılın, zəhmətinin nəticəsidir. "...onu da qeyd etməliyim ki, "zəhmət adamı" deyəndə mən bu anlayışı "təbiiatın sadə adam", yalnız can-başla yer şumladığı və ya mal-qara otardığı üçün mütləqədir-mək fikrindən uzağam. Məncə, əbədi və dəyişən həyatla üz-üzə gələn zəhmət adamının nə dərəcədə şəxsiyyət olması, mənəvi aləminin nə dərəcədə zənginliyi dövrünün əsas xüsusiyyətlərinin onda nə dərəcədə cəmləşdiyi ilə ölçülməlidir".

Yedigei təbiiatla üz-üzə gələrkən onun bir xalqın tarixi keçmişini, bu gününü, gələcək taleyini, qayğılarını düşünə bilmək, öz daxili aləminə sığdırma bilmək keyfiyyəti ortaya çıxır. Yalnız zəhmət, sonsuz əmək nəticəsində insan yedigeiləşsə, beləliklə əsl insan ola bilər. Yazıçı romanda qəhrəmanın təmsalında harda olmasından, hansı sənətlə məşğul olmasından asılı olmayaraq özünün insan konsepsiyasını, nümunəsini irəli sürür və onun əsas şüarı zəhmətdir. Yalnız Yedigei öz dostu Qazanqapla birlikdə ömürlərini bu bayaz səssizliyin ortasından keçən bir cüt qara xəttin böyründəki kiçik qəsəbədə - Boranlı razeyində bir ömür yaşaya bilməmişdir. Çünki onların düşüncəsindən, ruhundan zəhmətə bu ucuz-bucaqsız torpaq qədər genişdir. Yazıçının təsvir etdiyi əsl insan, onun düşüncəsi bu nəhayətsiz torpaqları qavraya, öz fikri ilə əhatə etməyə qabil ola bilər.

Roman boyu yazıçı yeni süjetin başlanğıcında, beşən də ortasında bir fikrə dönə-dönə qayıdır, təkrarlayır. Sanki oxucuya əzbərlətməyə çalışır. Daxili kontekstlərin sərhədlərində verilən bu abzas, yazıçının əsərə səpəladiyi və özünün taleyinin ortasından keçən qırmızı xətdir. Qatar yolu və stansiya yazıçının taleyində əsas dönmüş nöqtələridir. Yazıçının atası Torequlun həyatında dönmüş nöqtəsi babası Aytmatla dəmiryol xəttinin tikintisində yollanarkən dəyişir və o, orada oxuyaraq dövrünün ən görkəmli adamlarından birinə çevrilir. Torequl öz oğlu Çingizlə də bir stansiyada - Moskvada, Qazanda sağollaşır və bundan sonra atasını bir daha görmür. Stansiya və qatar yolu həm də babadan gələn bir varisiyi ifadə edir. Çingiz Aytmatovun beyninə əsərin yazılma ideyası qatarda gedərkən Baykonurdan kosmosa kosmik raket göndəriləcəyini eşidərkən gəlir... Beləliklə, Qatar yolu, stansiya onun taleyində bir "Qrinvic"dir.

"Bu yerlərdə qatarlar şərqdən qərbə, qərbdən şərqə gedir..."

Dəmir yolunun hər iki tərəfi ilə göz işlədikcə çöllər uzanıb gedirdi - Sarı - Özək sarı torpağın özəyi - ortası İrini.

Coğrafiyada hər şey Qrinvic meridianından ölçüldüyü kimi, bu yerlərin də bütün məsafələri dəmiryol ilə müəyyən edildi...

Qatarlar isə şərqdən qərbə, qərbdən şərqə gedirdilər..."

Çingiz Aytmatov əsər içərisində əsər yaratmaqda məhir ustadır. Mifə, folklorla müsrəcat edərək hər hansı əfsanəni, nağlı əsərə gətirir və sonra həmin əfsanənin məğli ilə öz dövrü arasında bağ qurur, paralel süjetini təqdim edir. "Gün var əsrə bərabər" romanında belə bir süjet "Manas" dastanından götürülmüş "Manqut" əfsanəsidir. Yazıçı "Manqut" əfsanəsini dövrün məşhur manasıçı Karalayevdən eşitmişdir. Dastandan Nayman ananın oğlu Jolamanın əsir alındığı Juanjuanlar tərəfindən başına zif keçirilərək hafizəsinin itirilməsini - manqurta çevrilməsi ilə bağlı əfsanəni əsərinə gətirir. Yedigei özü də naymanların nəslindəndir, onun dəvəsi Qaranar də Ağmayya kökündən (Nayman ananın dəvəsi) gəlir. Çingiz Aytmatov yaradıcılığına xas miflik süjetlə qəddaz dövrdeki prosesləri eyni ideya çərçivəsində uğurlu birləşməsi romanda aydın şəkildə görünür.

Davami səhifə 15-də

Çingiz Aytmatov taleyində "Qrinvic" – Boranlı

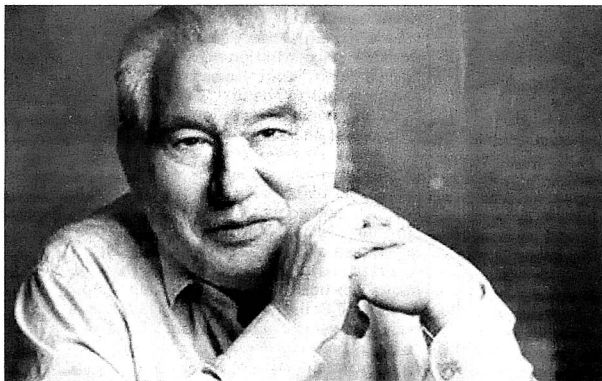
man-zaman onun işləmə sürətini əngəlləyən, ona qarşı çevrilən məqamlar olmuşdur.

XX əsrdə iki dünya müharibəsi baş vermişdir. Birinci Dünya müharibəsi öncəsi kəşf olunan təyyarədən insanlar bir-birinin başına bomba yağdırmaq üçün (nağıl və əfsanələrdə uçan xalqın daşdığı missiyadan fərqli olaraq), İkinci Dünya müharibəsi zamanı ərsəyə gətirilən atom nüvə silahından enerji təminatı üçün deyil, faciəvi məqsədlə istifadə edilmişdir. Təsədüfi deyil ki, atom bombasının yaradıcısı A.Eynşteyn Yaponiyadakı Xirosima və Naqasaki faciəsindən sonra kəşfindən peşman olmuş və özü nüvə silahının yayılmasına qarşı mübarizə aparmışdır.

XX əsrdə dünyadakı gedən sət dəyişmələr humanitar fikrə təsir etmişdir. Muxtəlif nəzəri konsepsiyalar yaranmış və sınıma nöqtələrində yenisi ortaya çıxmışdır. Bəzən yeni fikir əvvəlkinin davamı və ya dəyişilmiş şəkildə deyil, birbaşa onun özünə qarşı meydana gəlmişdir.

Bu kimi məsələlər həssas olan ədəbi-bədii fikir həmin dəyişmələrin fonunda çıxış yollarını, özünüifadə üsullarını axtarırdı. Buna görə də XX əsr dünya ədəbiyyatı konteksti çoxfunksiyalı, dəyişən və müthərrikdir. Orta əsrlərdə ədəbi-bədii fikir daha çox statik idi, sət dəyişilmələri müşahidə olunmurdu. Bəzən hər hansı ənənə tədricən, əsrlər boyu qismən dəyişir, yeni formaya keçirdi. Məsələn, böyük Nizami Gəncəvi tərəfindən əsası qoyulan "Ləyli və Məcnun" ənənəsi əsrlər boyu Füzuli dövründə davam etmiş, əsərlərin orijinallığına baxmayaraq konsepsiya, estetik prinsip bu mövzuda yazılan əsərlərdə dəyişməmişdir.

XIX əsrdə dünyada əsrlər boyu davam edən estetik prinsip elmi kəşflərin fonunda böhrana düşür oldu və yeni konsepsiyaların yaranması labüdü idi. Dünya ədəbi-bədii fikrinə İmpressionizmdən absurd teatr qədər, təxminən XIX əsrin sonlarından XX əsrin 50-ci illərinə qədərki dövrü modernizm dövrü adlanır. Təbii ki bu zaman kəsiyinin özü də şərtidir. Modernizmin çarəyən kimi formalaşmağında bir sıra elmi kəşflər mühüm rol oynadı. Məsələn, fotoqrafiyanın kəşf olunması, daha sonra kinonun yaranması ənənəvi estetik-kadəkə gerçəkliyin bəzən inikasının gerçəkliyinə kölgə saldı. Ədəbiyyat özünü yeni biçimdə ifadə etməliyini və etdi də. Keçmişin ənənələri, dünənə qədər yığılıb qalan bilik yeni dövrün texnikasının imtihanına çəkilir, bir növ saf-çürük edildirdi. Modernizmin ideoloji əsaslarına gəlincə, qeyd edək ki, Avropa fəlsəfəsində köklü

nəşr edilib. Yalnız alman dilində əsər 40 dəfədən çox işıq üzü görüb. Bu miqyas təbii surətdə bu gün yazıçının ölmündən 10 ildən çox vaxtın ötməsində baxmayaraq davam edir.

Çingiz Aytmatov yaradıcılığa kiçik hekayələrlə başladı. Bu hekayələrdə yazıçı yaşadığı güncəl həyatı, həmin dövrün qayğılarını yazırdı. Məsələn, "Qəzetçi Dzyuyo"da Yaponiyada sosializmin qurulmasına inam, "Ağ yağış" hekayəsində kolxoz quruculuğu vəsf olunmuşdur. Yazıçının dostu, qaxaz şairi Muxtar Şaxanov yazıçı ilə birgə qələmə aldığı "Şəfaq sancısı" fəlsəfi söhbətdə haqlı olaraq qeyd edirdi ki, əgər Çingiz Aytmatov sadəcə günlüklü yaşantılarını qələmə alsaydı dövrünün sıradan yazıçılardan biri olacaqdı. Çingiz Aytmatov nəsrinin fərqli keyfiyyəti 1957-ci ildə yazdığı "Üz-üzə" povesti ilə üzə çıxmağa başladı və yazıçı öz yaradıcılığını bu povestlə başladığını dəfələrlə bildirib.

XX əsrin mənzərəsini, təbəddülatlı gerçəkliyi ədəbiyyatda inikası üçün roman janrının inkişafı və onun funksionallığı böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Marsel Prust "Romançının gücü" əssesində yazdığı kimi, "Hamımız romançının qabağında imperatorun qarşısında kölələr kimiymi: birce sözüylə bizi əzad edə bilər. Onun sayəsində köhnə ictimai statusumuzdan sıyrılıb generalın, toxucunun, müğənninin, kənd ziyalısının vəziyyətini, kənd həyatını, qumarı, ovu, nifrəti, sevgini, hərbi taniyyəri".

Təsədüfi deyil ki, Çingiz Aytmatov nəsrində öz zirvə nöqtəsinə "Gün var əsrə bərabər" romanı ilə çatmışdır. Təkcə bu əsər yetər ki, o dünya nəsr tarixində qal-

çı əsərdə zamanca və məkəncə bir-birindən kəskin fərqlənən hissələri, süjetləri vahid ideyaya və kontekstdə birləşdirir. Əsərdə siravi insandan başlayaraq bütün bəşəriyyətin taleyini birləşdirən vahid xəttin hər bir qətrəsində yazıçının çağırışları, ədəbiyyatın missiyası yüksək bədii ustalıqla ifadə olunur. Tolstoyun "Hərb və sülh" romanından sonra iki dünya müharibəsinin baş verməsi ədəbiyyatın ictimai proseslər, imperialist iddiaların qarşısında məğlubiyyətini göstərir. Buna baxmayaraq, Çingiz Aytmatov dünya müharibələrindən sonrakı dönmədə, soyuq müharibənin gətirdiyi bir mərhələdə sələfinin qələmə aldığı "Hərb və sülh" miqyasında, nəhəngliyində özünün monumental romanını ərsəyə gətirir. Fikirimcə, hər il sülha xidmətlərinə görə təqdim olunan "Nobel" mükafatının Çingiz Aytmatova verilməməsi də həmin mükafatın adındakı sülh sözü ilə kontrast təşkil edir.

Əsərin özəyini təşkil edən, əsas hədəflərini baş verdiyi məkən bir neçə ailənin məskunlaşdığı Boranlı razeyədir. Yedigei dostu Qazaqapın ölümü və onun dəfinə qədər çəkan bir gündə öz həyatını, Sarı özek bozqirinin bütün tarixini xatırlayır. Yazıçı Boranlıdan başladığı romanında tarixi keçmişə - Juanjuanların Nayman ananın oğlu Jolamanın manqurta çevrilməsi ilə bağlı əfsanəyə, utopik Cazib güneşinə daxil olan Meşəliddiş planetinə qədər zaman və məkəncə geniş konturları birləşdirir. İnsanın ucalığı, onun düşüncəsindən, arzularının intəhasızlığını və nəhayət, bütün bunların zəhmətin sayəsində dərk olunaraq yaşanmasının mümkünlüyünü yazıçı Yedigei, Qazanqap kimi qəh-

Yazıçı kökdən uzaqlaşmanı, milli kökə, tarixi kimliyə özgələsməyi maraqlıq hesab edir. Sovet imperiyasının qurulduğu ilk illərdən başlayaraq digər xalqlarla bağlı məqsədi xalqın keçmişinə qənim kəsilmək, yaddaşını silmək və marqurta çevirmək idi. Çingiz Aytmatov imperiyanın məlum addımlarını bədii planda uğurlu şəkildə işləmişdir.

30-cu illərin məlum repressiyası hansı məqsədlə törədildiyi bəllidir. İnsanın şəxsiyyətə çevrilməsi onun fərdi, özünəməxsus keyfiyyətlərinin inkişafının nəticəsidir. Sovet imperiyasının qurulandan bəri məqsədi insanların özünəməxsus, fərdi keyfiyyətlərdən məhrum etmək, öz ideoloji qaliblərini uyğun standart insanlara formalaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Yazıçı romanın ön sözündə yazır: "Adamlar bir-birilə yol gedə bilərlər, amma öz insanlıqlarını, ləyaqətlərini saxlamaq istəyirlərsə, heç vaxt eyni cür düşünə bilməzlər. Ta qədimlərdən bu günə kimi insani fərdi keyfiyyətlərdən məhrum etmək imperiya, imperialistlər və hegemonluq iddiasında olanların məqsədi olmuşdur".

Stalin rejiminin insanları sınımsızlaşdıraraq köləyə çevirmə cəhdlərini görkəmli Azərbaycan ədibi, mühacirətdə yaşamış Ceyhun Hacıbəyli özünə "SSRİ-də ziyallıq" məqaləsində dəqiq ifadə edir: "Bolşeviklər kommunist olmayan və onla-

Yedigey dünyasını dəyişmiş dostu Qazanqapın son arzusunun yerinə yetirmək, onu müqəddəs saydıqları Ana-beyit məzarlığında dəfn etmək istəyir. Qazanqapın yeganə oğlu olan Sabitcan üçün müqəddəs heç nə yoxdur. O belə düşünür ki, atasının harada dəfn olunması əhəmiyyəti deyil, ölünün bir önmə yoxdur. Atasının dəfnindən öncəki gecə oturub içir, təmlərləli niqlə insanlar qarşısında çıxış edir. Sabitcan üçün xalqın mif və əfsanələr uydurduğu Ana beyit məzarlığının, atasının vəsiyyətinin, hətta ölünün özü belə bir məna kəsb etmir. Necə ki ziflə marqurta çevrilən Jolaman sahibi üçün ən yaxşı qul, sözə baxan kölə olur, eləcə də Sabitcanı rejim atasından ayıraraq təhsil adı ilə köləyə çevirib, onların əmrini yerinə yetirən atasından qoparı, elinə qarşı gələn marqurta çevrilmişdir. Əsərdə zaman və məkanca fərqli kontekstləri Yedigey birləşdirir. Yedigeyin Sabitcanla bağlı tələccübbü Nayman ananın başına zif keçirən oğlunu gördükdə gəldiyi dəhşəti xatırladır. "Belə də adam olar?! - deyə Yedigey ürayində söyürdü. Onlara ölümədən başqa hər şey vacibdir!" Bu məsələ ona rahatlıq vermirdi. "Əgər ölümün onlar üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdursa, deməli, həyatın da qədir-qıymətli yoxdur. Onda nə məqsədlə yaşayırlar, niyə yaşayırlar?"

Sabitcanın insanların gələcəkdə vahid mərkəzə "biotik"lər vastəsilə idarə olunacağı ilə bağlı söhbətləri Yedigeyi

lalar bir də ona görə xüsusilə vacib olmuşdur ki, bunlar təkcə elmi-texniki nailiyyətlərimizin dünənki fantastika ələminə müdaxilə etdiyi üçün deyil, bəlkə də iqlisadi, siyasi, ideoloji, irqi ziddiyyətlərin didib-parçaladığı dünyamızın özünün fantastik olduğu üçün vacibdir".

Məlum olur ki, Cazib günəşinin qalaktik sistemine bu planetin insanları sivilizasiyanın inkişafı baxımından Yer insanını dəfələrlə üstələyib. Onlar işıqdan daha sürətlə uçan qurğuları var. Bu planetin sakinləri Yerdəki kimi bir-birilə müharibə aparmırlar, ümumiyyətlə, onlarda müharibə anlayışı yoxdur. Onları milyon illər sonra qarşılaşa biləcəkləri səhrələşmə probleminə qarşı mübarizə yolları düşündürür. Bunları görə "Paritet" gəmisinin kosmonavtları heyranlənirlər. Yerin bu qədər qlobal ekoloji problemlərinə biganə münasibət fonunda onların milyon illər sonra düşüncəsi maraqlı doğurur. Nəticədə kosmonavtlar Yera məktub göndərirlər: "Yer üzündə siyasi mübarizədən kənar qalmaq çətin, bəlkə də heç mümkün deyil. Ancaq yer kürəsinin avtomobil çarxı bəylikdə gördüyü uzaq kosmosda qaldığımız uzun günlər və həftələr ərzində ürək ağrısı və acı təəssüflə fikirləşirik ki, cəmiyyəti çılğınlaşdırmaq, ümidsizliyə sürükləyən, bəzi ölkələri atom bombasına əl atmağa sövq eləyən indiki enerji bəhrəni texniki problemlərdən başqa bir şey deyildir, bu ölkələrin bir-birilə dil tapıb razılığa

ni bir-birinə sıxıb, bir an donub durdular. Abutalıb onun qulağına pıçıldadı.

- Onlara dənizdən danış!

Çingiz Aytmatov yaradıcılığına xas olan övladın atasını axtarması izlərinə burada da aydın təsvir olunur. Abutalıbın övladları Ermək və Daul həmin gündən sakitlik tapa bilmirlər. Söhbətin nədən gətirməsindən əslilə olmayaraq əhvalatın sonunu atasına bağlayırlar.

Yazıçı iyerxaik şəkildə fərdən cəmiyyətə, sonra global miqyasda aparılan marqurtlaşmadan və buna qarşı mübarizəni əsərin əsas ideyası olaraq seçmişdir. Yedigey Qazanqapı vəsiyyətinə uyğun olaraq Nayman ananın dəfn olunduğu məzarlığa basdırılmasında ısrarlıdır. Nə qədər ona qarşı qıxsallar da dediyindən dönmür. Dəfn qafiliyyəti Nayman ana qəbiristanlığına yaxınlaşanda dəmir məftillərlə qarşılaşılır. Məlum olur ki, dövlət məzarlığı dövrəyə alıb, burada kosmodrom tikilib. Yazıçı qeyd etdiyimiz kimi fərddən başlanan mövzunu Nayman ana məzarlığının ətrafına çəkilən məftillərlə cəmiyyətə səviyyəsinə qaldırır.

Juanjuanların əsir qaldırmaq marqurta çevirdikləri Jolamanla, dövrün şərtləri ilə öz kimliyini unudan Sabitcandan hər hansı fərqi yoxdur. Yazarın fikrincə keçmişdə juanjuanların funksiyasını XX əsrdə sovet imperiyası həyata keçirməkdədir. Necə ki, juanjuanlar insanları daha rahat idarə etmək üçün onların başına sidiq keçirir və yaddaşını itirən insan sadıq qul kimi yaşayırdı. Eynilə Sovet rəhbərliyi də Ana Bəyiti məhv etmək insanları min illik keçmişini, yaddaşını silmək istəyir. Çingiz Aytmatov tarixi əfsanə ilə XX əsrin realıqları arasında paralel aparır.

Nəhayət Yerdən dəfələrlə uzaqda, Cazib qalaktikasına daxil olan Meşəliddə planetindən xəbər alan "konvensiya"dakı mərkəz təcili məşvərat keçirir. Əldə olunan orta qərarla Yer üzünə maqnit "həlqə" çəkilir və bura ilə hər hansı təmas qarşısı alınır. Yazıçı bununla da global miqyasda aparılan marqurtlaşmanı təsvir edir. "...onların fikrincə, bu qlobal özünü-təcrid başər cəmiyyətinə elə bir tarixi və texnoloji bataqlıq sürükləyəcək ki, bunun aradan qaldırılması üçün min illər lazım gələcək... Əfsus ki, artıq gec idi... Dünyada heç kim onları eşitməyəcəkdi, heç kəsini ağlına gəlməyəcəkdi ki, onların haray səsi kainat boşluğunda itib-batır..."

Planetin üzünə maqnit təbəqə çəkməklə onlarla Yer insanın əlaqəsini məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Çünki Yerdəki insanlar Meşəliddəşülər planeti haqqında məlumat əldə edərsə, dünya rəhbərlərindən hesabat tələb edəcək. Maqnit səth Çingiz Aytmatovun təsvir etdiyi global şirədir, marqurtlaşmanın daha global səviyyədə ifadəsidir. "Yer ətrafındakı kosmik fəzanın kanar planetdən gələn qurğuların mümkün ola bilən müdaxiləsindən mühafizə məqsədilə Ümumimərkəz elan edir ki, Kosmosda Yere yaxınlaşan hər cür predmet nüvə-lazer şüalanması ilə məhv etmək üçün müəyyən program əsasında, müəyyən orbitlərdə uçacaq döyüş raket-robotlarından ibarət, təcili sürətdə "həlqə" adı altında fəvqəladə transkosmik rejim yaradılır."

Çingiz Aytmatov Qazaxıstanın tanınmış şairi Muxtar Şaxanovla etdiyi söhbətdə, müasir dövrümüzə və ya daha məhdud çərçivədə SSRİ dövründə həyata keçirilən marqurtlaşma üsulunu "Totalitar sistem bütün cəmiyyətə, onun içində mənə də, sənə də, hamımızın zehninə də, düşüncəmizə də ideoloji bir şirə keçirmişdi. Bütün bunlar cəmiyyəti bir rejimə bağlamaq, bir mərkəzə idarə etmək məqsədi ilə edildi." - deyərək ifadə edir.

Beləliklə, romanda marqurtlaşma problemi əfsanədəki Jolamanın juanjuanlar tərəfindən başına şirə keçirilərək marqurta çevrilməsi və müasir marqurtlar olan Sabitcan, canlandırılır. İkinci qatda, problemin qoyuluşu nisbətən daha genişlənilir. Ana Bəyitin ətrafına çəkilən dəmir tikanlı hasarı yazıçı millətin beyninə keçirilən zif kimi dəyərləndirir. Və nəhayət üçüncü qatda marqurtlaşma global səviyyəyə daşır. Kosmik raketlə Meşəliddəşülər planeti ilə əlaqə saxladıqdan sonra yer üzünə maqnit qat çəkilir. Bu daha inkişaf etmiş və yüksək mədəniyyətə malik Meşəliddəşülərin sakinləri ilə qütbləşərək insan əmilini məhv edən super dövlətlərin bilərəkdən apardıqları marqurtlaşmanın təzahürüdür.

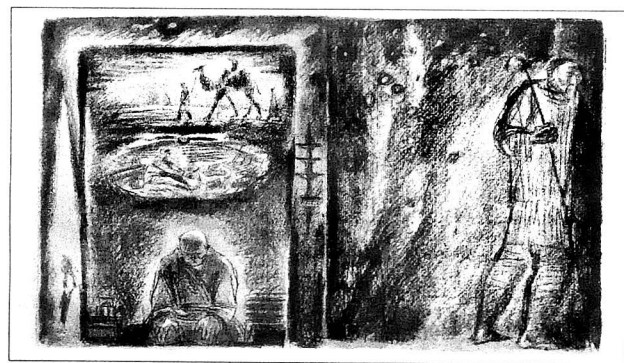
Çingiz Aytmatov taleyində "Qrinviç" – Boranlı

ra rəğbət basılmayan alimləmə nənki təzyiç göstərir və onları qarabaqara izləyir, hətta dərhal nəticə verən praktiki emlərdən savayı, ən qiymətli təbii əhəmiyyət kəsb edən məhsuldar, böyük nəzəri kəşflərə belə fikir vermirdilər; və azmış kimi, onlar sifət bolşevik elmi yaratmaq iddiasına qədər gedib çıxmışdılar".

Əsərdə Nayman ana başına zif keçirilməsi yolu hafizəsinin itirən oğlunu görəndə dəhşətə gəlir, insanın milyon illər təkamülü nəticəsində əldə etdiyi təcrübə, şüurun nə üçün, hansı məqsədlə istifadə olunması onu heyranlənndirir. Nayman Ana öz oğlunu axtarıb tapır. Yaddaşı silinmiş oğluna anası, atası, soyu, kökünü xatırlatmaq üçün əlindən gələni edir. Amma bütün cəhdlər mənasızdır. O, marqurta çevrilib və geriyyə dönmüş yoxdur. Nayman ana qarşılaşdığı mənzərənin qarşısında acizənə şəkildə üzünü göyə tutur - Tanrıdan soruşur: "Torpağı almaq olar, mali-dövlətli almaq olar, - deyə ana söyləndi, - ancaq adamın hafizəsinə kim qəsd eləyə bilər, bunu kim fikirləşə bilər? Pərvərdigara, vərənsə bunu necə insanlarını beyninə salmışan? Məgər dünyada zülm-şər azdır?"

Jolaman sahibinin əmri ilə anasını oxla öldürür. Anasının başında ağır yaylıq külek göylərə uçurur və Donenbay qışına çevrilir. Donenbay əsərdə Jolamanın atasının adıdır. "Deyilənə görə o vaxtdan Sarı-Özəkə Donenbay qışu olur. Donenbay qışu uçuşu rəst gələndə onun yaxınlığında uça-uça səslənir: "Yadına sal kimlərdənsən! Kimin oğlusan? Adın nədir? Adın? Sənin atan Donenbaydır! Donenbay, Donenbay, Donenbay, Donenbay!"

Yazıçı xalqın tarixində, mifində yer alan həmin ideyanı yaşadığı müasir dövrdə fərqli üsulla davam etdiyindən bəhs edir. Əsrlər ötsə də hegemonluq iddiasında olanların düşüncəsi dəyişməyib, sadəcə təbii üsulları yenilənib. Qazanqapın oğlu Sabitcan dövrün şərtlərini yaratdığı marqurtur. Başına "zif" fiziki olaraq deyil, ideologiya ilə şüuruna yeridilə bilər. O, keçmişə, xalqın tarixinə, min illər boyu əldə etdiyi təcrübəsinə, yazısına, dilinə xor baxır. Ona görə realıqda o qədər də uğurlu olmayın karyerası hər şeydən vacibdir, sovet ideoloji maşınına ruhunu və varlığını fəda edərək xidmət edir. Yazıçı özü bu haqda yazır: "Keçmişini unudan adam dünyada öz yerini, mövqeyini tələzədən müəyyən etmək zərurəti qarşısında qalır. Öz xalqının və başqa xalqların əldə etdiyi tarixi təcrübədən məhrum edilmiş adam tarixi perspektivdən kənar qalır, yalnız bu günün qayğısı ilə yaşamağa məhkum olur?"

özündən çıxarır. Bu axı insanın təməl dəyərlərinə ziddir, bu "ali mənafe"yə - təbiətin başlıca qanuna qarşı çıxmışdır. Digər əsərlərində yazıçı bu məsələyə toxunmuşdur. İnsan şüurunun inkişafının çatdığı mərhələ onun xeyrinə deyil, əksinə bir-birinə ziyan vermək üçün istifadə olunur. Imperialistlər elmi nəticələrdən əldə olunan qənaətləri resurs kimi öz iddialarını yerinə yetirmək naminə istifadə edirlər. Yazıçı elmi-texniki inkişafın sürətləndiyi dünyada insanın şəxsiyyət kimi yaşamasını istəyir, dəyərlərinin sıradan çıxması ilə bərrəmədiğini ifadə edir.

Əsərdə dünyanın iki nəhəng gücü SSRİ və ABŞ tərəfindən birgə kosmik tədqiqatlar üçün və "Tramplin" orbitinə göndərilən "Paritet" kosmik gəmisinin kosmonavtları başqa bir orbitdən sinqnallar almağa başlayırlar. Yazıçı mövcud dünyaya, realıqlara alternativ olaraq özünün bir az da utopik sayılan məkanını, cəmiyyətini təqdim edir. Gəmiyə daxil olan sinqnallar nəticəsində məlum olur ki, Yerdən kənar sivilizasiya mövcuddur. Yazıçı Yer insanının davranışlarını, imperialist qüvvələrin marqurtlaşdırdığı cəmiyyəti və bunun o qədər arzuolunmayan nəticələrini özünün uydurduğu, utopik cəmiyyətlə müqayisə edir. "Paritet" stansiyası ilə əlaqə quran Cazib orbitinə daxil olan Meşəliddəşülər planetinin sakinləridir. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi özünün "İsgəndənamə" poemasında utopiya müraciət edərək "ideal cəmiyyət"dən bəhs açır, öz dövrünə ibrət dərsi verməyə çalışır. Eləcə də Çingiz Aytmatov Nayman ananın əfsanəsi ilə keçmişə, Cazib qalaktikası ilə də fantastikaya müraciət edir. Yazıçı fantastikaya müraciətinin əsərin ön sözündə şərh edir: "Fantastika - həyatı yeni, gözəlməz bir baxımla görə bilmək imkanı verən həyat metaforasıdır. Bizim əsrimizdə metafora-

gəlməsi daha vacib məsələdir."

"Gün var əsrə bərabər" romanının süjeti çoxplanlıdır. Yazıçı romanda ilk dəfə olaraq qoyan bir məsələyə toxunur. Roman qədər onun əsərlərində ata xəttarışlarının izlərini görmək mümkündür. Yazdığı hekayə və povestlərdə bu və ya digər formada atasını axtaran övladın obrazları çıxış edir. 30-cu illərin məlum qanlı repressiyası Çingiz Aytmatovun ailəsinə də böyük faciəyə düşür. Yazıçı atası ilə Moskva vaxtında sağollaşdı, sonra onların qayğısına qalan əmisi Rəsulbəy gəcənin birində apardırdı və geri dönmədi. Nənəsi Aymxan bunlara dözməyərək vəfat etdi. Atasının əmisioğlu Birimkul bu səbəblə öldürüldü. Bu hadisələr Çingiz Aytmatovun taleyində silinməz izlər buraxdı. "Gün var əsrə bərabər" romanı ilə ilk dəfə o ağrını ifadə etmiş oldu.

Əsərdə Abutalıb müharibədə savaşır, əsir düşərək Yuqoslaviya partizanlarına qoşulur və sonra ölkəsinə qayıdır. Lakin şübhələr, bu şübhələrin marağında olan imperiya onun yaxasını buraxmır. Tale onu sıxışdırıb Sarı Özeyin Boranlı razeyinə gətirir. Abutalıb gəcaləri yatmadan yazır, xalqın nağıl və əfsanələrini, Aral haqqında nəğmələri kağıza köçürür. Xalqın taleyi uğrunda, onun keçmiş və varlığını naminə mübarizədir. Xalqın keçmişini silmək, dilini, şifahi bədii düşüncəsini, mifini unudurmağa çalışan məqsəd naminə Abutalıb bir qurbandır. Abutalıbın məğlubiyyəti əsas deyil, əsas olan onu yazdıqlarının, topladıqlarının, dolayısı ilə xalqın yaşamasıdır.

Abutalıb gəder-gəlməzə aparılarkən Yedigeyə vəsiyyət etməyə imkan tapır və övladlarını Araldan danışmağı tapşırır: "Abutalıb Yedigey macal tapıb bərk-bərk qucaqladıqlar, islaq, tükü yanaqları-